

PETHŐ NÓRA*

CORDELIA CSENDJE – A HALLGATÁS A JOGI ELJÁRÁSBAN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.08>

A tanulmány William Shakespeare Lear király (1606) című drámájának nyitójelenetét elemzi a „jog és nyelv” szempontjából, és azt igyekszik bemutatni, milyen szerepet tölthet be a csend vagy az érdemi válasz hiánya a jogi eljárásban. Ehhez az elemzés a dráma nyitójelenetét egyfajta tárgyalként, Lear király kérdőre vont lányának, Cordeliának a szerepét tanúként, a jelenet későbbi részében vádlottként értelmezi. A tanulmány egyfelől folytatja a „jog és irodalom” irányzat azon hagyományát, amely kiütemezett figyelmet szentel a bírósági eljárásoknak. Másfelől a „jog és nyelv” területén belül leginkább ahhoz az irányzathoz köthető, amely tárgyalótermi nyelvhasználat megfigyelésén keresztül vizsgálja a hatalmi viszonyokat és az eljárási garanciák tényleges érvényesülését. Az elemzés számba veszi, hogy a jogi eljárásokban általában mi indokolhatja a hallgatást, és miként értelmezhető a csend, továbbá, hogy milyen következményekkel járhat az érdemi megnyilatkozás hiánya. A konkrét jelenet elemzésekor – a terjedelmi kötöttségekhez igazodóan – a tanulmány számba veszi a kora újkori angol kulturális kontextus egyes elemeit, így például a kora újkori ikonográfiai hagyományokat, de röviden utal olyan modern elméletekre, mint például a beszédaktus elmélet vagy a pragmatika megállapításaira is. Emellett az elemzés több ponton párhuzamot von egyes irányadó kora újkori angol szemléletek és a modern elméletek között, például a nyelvileg túldíszített beszéd, illetve manipulatív retorika és az egyszerű, letisztult, érthető beszéd szembeállítása kapcsán. A tanulmány elsődleges célja, hogy a Lear király irodalmi elemzéseinek sorát egy jogi-nyelvi szempontú elemzéssel gazdagítsa. Ugyanakkor a tanulmány azt is megmutatja, hogy egy „jog és irodalom” kurzusokon kevésbé elemzett Shakespeare-mű miként alkalmazható esettanulmányként a „jog és nyelv” körébe tartozó problémák megvitatására.

E tanulmány témája a *Lear király* (1606) egy jelenetének jogi-nyelvi szempontú elemzése, ezért célszerűnek tűnik előljáróban „jog és nyelv”, valamint „jog és irodalom” tárgyat, illetve egymáshoz való viszonyát röviden tisztázni. A „jog és nyelv” irányzat tárgyaról magyarul átfogó áttekintést ad Vinnai Edina, aki mindenképpen a „jog és nyelv” körébe tartozóként sorolja a tárgyalótermi diskurzusokat vizsgáló, ún. *courtroom studies* és a diskurzus-, illetve társalgáselemzés területeit, amelyeket e tanulmány is érint.¹ Vinnai a „jog és irodalom” területét, csakúgy, mint például

* PhD-hallgató, ELTE BTK, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/A. E-mail: pethonora@student.elte.hu.

¹ VINNAI Edina: *Jog és nyelv határán* (Budapest: Gondolat 2017) 107., 114. és 115. A rendszerezéshez Vinnai Tiersma tanulmányát veszi alapul: PETER TIERSMA: „What is Language and Law? And Does Anyone Care?” in FRANCES OLSEN – ALEXANDER LORZ – DIETER STEIN (szerk.): *Law and Language: Theory and Society* (Düsseldorf University Press 2008) 9–34.; vö. VINNAI 103–106.

a „jog és retorikát” vagy a „jog és filozófiát” – amely területeknek egyaránt kitüntetett vizsgálódási terepe az értelmezés és a nyelvhasználat elemzése – a tág értelemben vett „jog és nyelv” irányzat részének tekinti.² A „jog és irodalom” szemszögéből az értelmezésre fókuszáló „hermeneutikusok” irányzata és a kisebbségeknek „hangot adó” „narratív jogtudomány” képviselői mindenképpen szoros kapcsolódást mutatnak a nyelvvel, illetve a nyelvtudománnyal. Ugyanakkor általában kijelenthető, hogy a jogi nyelvhasználat szinte állandó témaként kínálkozik a jog kritikájához, illetve működésének elemzéséhez, ezért az egyrészt gyakran témája a jogi vonatkozású irodalmi műveknek, másrészt maga a jog is felfogható sajátos nyelvként, nyelvjátékként vagy a retorika önálló ágaként.³

A bírósági tárgyalások a „jog és nyelv”, valamint a „jog és irodalom” szempontjából is kitüntetett figyelmet kapnak. A „jog és nyelv” irányzatnak már kezdetektől fogva törekvése volt, hogy a nyelvhasználat megfigyelésén keresztül vizsgálja, mennyiben érvényesül például az egyenlő bánásmód követelménye, továbbá – a szociolingvisztika, valamint a „jog és társadalom” amerikai irányzatának találkozási pontjaként – törekedett felismerni és rendszerezni azokat a nyelvi-, nyelvhasználatbeli szabályszerűségeket, amelyek a hatalmi viszonyokat tükrözik, illetve megerősítik.⁴ A bírósági tárgyalások különböző szereplőinek eltérő hatalmi helyzete különösen alkalmassá teszi a pereket e vizsgálódások elvégzésére. „[A] kutatások többsége rávilágít arra a kritikai diskurzuselmélet által is megfogalmazott tételre, hogy a nyelv nem csupán eszköz, amelyen keresztül a jogi hatalom működik, hanem a nyelv maga a hatalom a jogban.”⁵ A jogi pragmatika képviselői közül már korábban is foglalkoztak kifejezetten a Shakespeare-korabeli, azaz a koraujkori angol bírósági tárgyalások nyelvi elemzésével.⁶ Ami a bírósági eljárások irodalmi ábrázolását illeti, per és dráma már ókori görög drámák születésekor egybefonódott. Ahogy ezzel kapcsó-

² VINNAI (1. lj.) 116–122.

³ WEISBERG a bőbeszédű, de cselekvéstől tartózkodó és ezáltal értékpusztító jogász képét látta kirajzolódni a vizsgált regényekben. Ld. Richard WEISBERG: *The Failure of the Word. The protagonist as Lawyer in Modern Fiction* (New Haven, London: Yale University Press, 1984); Robert Cover szerint a jog tulajdonképpen a nyelven keresztül követ el erőszakot, amikor egyetlen lehetséges értelmezést tesz kötelezővé vagy amikor elhallgattat bizonyos társadalmi csoportokat. Ld. Robert Cover: „Violence and the Word” *Yale Law Journal* 1986. 1601–1629. James Boyd White a jogra, mint a retorika egy olyan önálló ágaként tekint, amelynek állandó témája az „igazság” és amely egy közösséget hoz létre. Ld. James Boyd WHITE: „Law as Rhetoric, Rhetoric as Law: The Arts of Cultural and Communal Life” *The University of Chicago Law Review* 1985/3. 684–702. <https://doi.org/10.2307/1599632>. White-nak már a „jog és irodalom” iskolateremtő művének számító műve is alapvetően „nyelv”-ként tekint a jogra: *The Legal Imagination*, (Chicago–London: The University of Chicago Press 1973). Mindezekről részletesen ír H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1. 5–27.

⁴ VINNAI (1. lj.) 87–89.

⁵ VINNAI (1. lj.) 89. Vö. Pierre BOURDIEU: „A szimbolikus tőke” in Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* (Budapest: Gondolat 1978) és „La force du droit.” in *Actes de la recherche en sciences sociales*, septembre 1986. 3–19., <https://doi.org/10.3406/arss.1986.2332>.

⁶ Barbara KRYK-KASTOVSKY: „Speech acts in Early Modern English court trials” *Journal of Pragmatics* 2009. 440–457., <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.06.009>. Lásd még Barbara KRYK-KASTOVSKY: „Implicatures in Early Modern English courtroom records” és Dennis KURZON: „Literal Interpretation and political expediency: The case of Thomas More” in Barbara KRYK-KASTOVSKY – Dennis KURZON (szerk.): *Legal Pragmatics* (Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2018) 65–80; 81–97, <https://doi.org/10.1075/pbns.288>.

latban Cs. Kiss Lajos is megállapítja, „a művészet és a jog módszertanilag és metafizikailag kitüntetett érintkezési pontja a dráma és a per”.⁷

A *Lear király* (1606) nem tartozik a jog és irodalom szempontjából leggyakrabban elemzett Shakespeare művek közé.⁸ Ugyanakkor a darab több fontos, joggal kapcsolatos kérdést feszeget: például a hatalom, autoritás és jog viszonyának kérdését, a disztributív igazságosság problémáját,⁹ a középkori politikai-filozófia és hatalomelmélet vagy a végrendelkezés erkölcsi kérdéseit. Emellett első nyomtatott szövegváltozatában felfedezhető benne több közvetett utalás is a *common law* és az *equity law* – mint a koraiújkor Angliában két egymással párhuzamosan működő, de gyakran szembenálló és eltérő jog és autoritás felfogással rendelkező korabeli jogrend – kiélezett versengésére is.¹⁰ Mindezeket túl a *Lear király* több tárgyalásszerű jelenetet is tartalmaz.¹¹ Idetartozik a dráma nyitójelenete, amelyben Lear felosztja országát (1.1.), és amelyet később részletesebben tárgyalok. Ezenkívül tárgyalásszerű az a jelenet is, amelyben Cornwall megbünteti, kalodába zárja Kentet (2.2.). Tulajdonképpen a dráma nyitójelenetének megismétlése¹² a darabnak az a bírósági tárgyalást imitáló jelenete is (3.6.), amely egy kunyhóban játszódik, résztvevője három bolond – a megbolondult és földönfutóvá vált király, az udvari bolond és az álház Edgar, aki a fiatal bolond koldusnak, Tamásnak adja ki magát –, és amelynek során képzeletben Lear kegyetlen lányait vonják felelősségre. A jelenet csak az 1608-as kvartó kiadásban szerepel, az 1623-as fólió kiadás nem tartalmazza, amelyre a Shakespeare-kutatás különböző magyarázatokat ad.¹³ Tárgyalásszerű jelenet emel-

⁷ VINNAI (1. lj.) 89–90. Cs. Kiss Lajos: „A szinoptikus jogelmélet esztétikája és metafizikája” *Jogelméleti Szemle* 2003/1. Lásd még: H. SZILÁGYI István: „Horváth Barna géniusza” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2., BIHARI Zsuzsanna: „Dráma a jogelméletben – Horváth Barna géniusza”, in *Jogi tanulmányok* (2014) 207.

⁸ Shakespeare drámái közül *A velencei kalmár* és *A Szeget szeggel* tartozik a jog és irodalom szempontjából – többek között az egyetemi jog és irodalom kurzusokon – leggyakrabban tárgyalt művek közé. Lásd pl. Elizabeth Villiers GEMMETTE: „Law and Literature: An Unnecessarily Suspect Class in the Liberal Arts Component of the Law School Curriculum” *Valparaiso University Law Review* 1989/3. 267.; valamint Jeffrey G. SHERMAN: „A Tax Teacher Tries Law and (Dramatic) Literature” *Suffolk University Law Review* 2004. 255–285.; idézi H. SZILÁGYI István (3. lj.) 8.

⁹ C. J. SISSON: „Justice in *King Lear*” in Frank KERMODE (szerk.): *Shakespeare, King Lear. A Selection of Critical Essays* (London: Macmillan 1969) 228–244., 238.

¹⁰ B. J. SOKOL – Mary SOKOL, „Shakespeare and the English Equity Jurisdiction: *The Merchant of Venice* and the Two Texts of *King Lear*” *The Review of English Studies* 1999/200. 417–439., <https://doi.org/10.1093/res/50.200.417>.

¹¹ Dorothy C. HOCKEY: „The Trial Pattern in *King Lear*” *Shakespeare Quarterly* 1959/3. 389–95. <https://doi.org/10.2307/2866860>; Owen Hood PHILLIPS: „Trial scenes” in *Shakespeare and the Lawyers* Abingdon: Routledge, 2005 (London: Methuen and Co., 1972) 84–90., 90.; Charles MOSELEY: „Trial and judgements: the trial scenes in *King Lear*” in Linda COOKSON – Bryan LOUGHREY (szerk.): *William Shakespeare, King Lear. Longman Critical Essays* (Harlow: Longman 1988) 65–76., 66.; Paul W. KAHN: *Law and Love. The Trials of King Lear* (New Haven, London: Yale University Press 2000).

¹² Uo. 65–66. Így tárgyalja még: MUDRICZKI Judit: „Rhetorical and Poetical Conventions: Shakespeare’s Arte of Poesy in the Love Contest and the Mock Trial Scenes” in Üő: *Shakespeare’s Art of Poesy in King Lear* (Budapest, Párizs: L’Harmattan 2020) 83.

¹³ SOKOL–SOKOL (10. lj.) és MUDRICZKI (12. lj.) 76. A „kvartó” és „fólió” kifejezések a kiadás nyomdai lapméretére utalnak: a „kvartó” negyedré, a „fólió” kétrét hajtott, tehát nagyobb könyvméretet eredményező íveket jelent.

lett Gloster megvakítása (3.7.), valamint egyes irodalomkritikusok szerint a darabban megjelenített (5.3.) háború is, amely az istenítélet egy fajtájaként is felfogható. Ezek az ítélkezést megjelenítő, egymással is összefüggő, kulcsfontosságú jelenetek vázat adnak a darab egészének is.¹⁴ E tanulmányban közelebbről a *Lear király* nyitójelenetét (1.1.) elemzem. Az általam részletesen tárgyalt beszédhelyzet rövidebb, mint a dráma 1. felvonásának 1. jelenete (1.1.1–284). A dráma valójában egy diszkrét, mintegy prologusnak, a szertartásos és publikus nyitójelenet előkészítésének tekinthető párbeszéddel kezdődik Lear és Gloster között, még a tróntermen kívül (1.1.1–34), és csak azt követi az e tanulmány tárgyát képező, szűk értelemben vett nyitójelenet (1.1.35–121 sorok).¹⁵

A továbbiakban a *Lear király* nyitójelenetének eljárászerűségére, a beszédre és hallgatásra, valamint azok lehetséges értelmezésére fogok koncentrálni, arra keresve a választ, hogy miként értelmezhető a csend a jog szempontjából, illetve – a „jog és irodalom” mozgalomnak a jogi oktatásban betöltött szerepét is szem előtt tartva – milyen jogi-nyelvi dilemmák illusztrálására lehet alkalmas ez a jelenet.

A NYITÓJELENET MINT TÁRGYALÁS

A *Lear király* első jelenete *A só* című népmesét¹⁶ idézi: az uralkodó összehívja a királyi udvarban három lányát, két idősebb lányának férjét, tanácsadóit, és így szól:¹⁷

Országomat ezennel
fölosztom három részre, hogy levessem
vénségemről az állam ügyeit

¹⁴ MOSELEY (11. lj.) 74–75.

¹⁵ A hivatkozások a következő magyar nyelvű kiadásra vonatkoznak: WILLIAM SHAKESPEARE: „Lear király” in *Shakespeare drámák III.* [ford. Nádasdy Ádám] (Budapest: Magvető 2018) 135–304.

¹⁶ „A só” (népmese) in: BENEDEK Elek: *Magyar mese- és mondavilág I. A csodaszarvas.* Magyar Elektronikus Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/04800/04833/04833.htm#91>. A szülő szeretetétért versengő lányok és a harmadik lány válasza, miszerint úgy szereti apját, mint a sót, az európai meseirodalom jellegzetes motívumai, amelyek a *Lear* forrásául szolgálhattak. GEOFFREY BULLOGH (szerk.): *Narrative and Dramatic Sources of Shakespeare* (London: Routledge and Kegan Paul, New York: Columbia University Press 1973) 271. Wilfrid Perrett 1904-es munkájára hivatkozva Bullogh arra is utal, hogy „A só” meséjének legalább huszonhat változata azonosítható. Lásd: WILFRID PERRETT: „The Story of *King Lear* from Geoffrey of Monmouth to Shakespeare” *Palaestra*, xxxv, Berlin, 1904. § I. idézi BULLOGH, *Uo.* Egyes szerzők „Hamupipőke” motívumként hivatkoznak a három lány versengésére, mert a két idősebb lány irigykedik a legkisebbre. Lásd pl. JOHN CUNNINGHAM: „*King Lear*: the opening scenes” in Linda COOKSON – Bryan LOUGHREY (szerk.): *William Shakespeare, King Lear. Longman Critical Essays* (Harlow: Longman 1988) 20–30., 21. A három lány motívuma a monda- és mesevilág vándormotívumának tekinthető. Lásd pl. Vlagyimir JAKOVLEVICS PROPP: *A mese morfológiája* (Budapest: Osiris 2005) 21–22., 24.; a háromszoros ismétlődés jelenségéről: 73–74. Lásd még: SIGMUND FREUD: „*A ládikaválasztás motívuma (1913)*” [ford. Dobos Elvira] *Thalassa* 2009/2. 86–94.; A három lány közül való választás *A velencei kalmárnak* és a *Lear királynak* közös motívuma. Lásd: DOBOS ELVIRA: „Freud és Shakespeare. Bevezetés a »Ládikaválasztás motívuma« című tanulmányhoz” *Thalassa* 2009/2. 85.

¹⁷ Az elemzéshez szükséges a szöveg hosszabb idézése.

[...] eldöntöttem, hogy most kihirdetem:
 melyik lányom mit örököl, hogy erről
 több vita ne legyen.
 [...]Halljam, lányaim
 [...] melyiktek szeret a legjobban engem –
 hogy annak adjak többet, akinél
 szív és érdem egybeesik, Goneril
 elsősülöttem, szólj először!
 (1.1.36–38, 42–44, 48–54)

Az elsősülött lány, Goneril válasza:

Atyám! Úgy szeretem, hogy szó azt le nem írja.
 Mint szemem fényét, szabadságomat,
 jobban, mint vagyont, kincset, drágaságot,
 egészséget, jóhírt, szép életet;
 jobban, mint gyermek apját valaha.
 A beszéd itt kevés, a hang ügyetlen,
 mert minden mértéken túl szeretem.

Mindeközben Cordelia, aki fültanúja Goneril nővére válaszának, „félre” – azaz a szerzői utasítás szerint a többi szereplő számára nem, csak a közönség számára hallható módon – így szól:

S mit mond Cordelia? Csöndben szeret.
 (1.1.62)

Lear megjutalmazza Gonerilt, majd második lányához fordul:

Mit mond második leányom
 a drága Regan, Cornwall hitvese?
 (1.1.67–68)

A második lány így válaszol:

Atyám, én nővéremmel egy anyag vagyok,
 érek is annyit. Úgy érzem, szivemben:
 ő szeretetem *tényét* jól leírta,
 ám mértékét nem. Ezért most kimondom:
 én lekicsinylek minden örömet,
 mit test vagy lélek dúsan fölkinál
 s csak egy örömem van: fölségedet
 szeretni.
 (1.1.69–76)

Mire Cordelia, ismét „félre”, így szól:

Jaj neked Cordelia!...

Vagy mégse? Mert ahogy én szeretem
az többet nyom a latban, mint a nyelv!

(1.1.77–78)

Lear második lányát, Regant is megjutalmazza, majd amikor Lear a legkisebb lányához, Cordeliához fordul, a következő párbeszéd zajlik le közöttük:

Lear: És most drágaságom

te, legkisebb leányom [...]

te mit tudsz mondani,

hogy többet kaphass, mint nővéreid?

Cordelia: Semmit, atyám.

Lear: Semmit?

Cordelia: Semmit. [...]

Az a bajom, hogy nem tudom kitenni

a szívemet a számra. Szeretem

ahogyan kell: se jobban, se kevésbé. [...]

Lear: Kislány létedre ilyen kemény vagy?

Cordelia: Kislány vagyok, felség, de szókimondó.

Lear: Hát jó! A szókimondás lesz a hozományod;

[...] kitagadlak, s nem vagyok apád.

Fölmondom a vérségi köteléket!

(1.1.82–93, 107–109, 114–115)

Ennek a fiktív, meseelemekkel átszőtt eljárásnak tehát részbeni tárgya a szeretet, apa és lányai közötti érzelmi kapcsolat, ugyanennyire lényeges azonban az eljárás köz- és magánjogi vonatkozása is. A nyitójelenet bírósági tárgyalásként való értelmezése nem egyértelmű, hiszen nem szerepelnek benne a jogi hivatásrend képviselői, vagyis bírák, ügyvédek, ügyészek. Továbbá az eljárás tárgya nem jogértelmezési kérdés körül forog, és általában véve sem a mai jogi fogalmaink szerint zajlik az eljárás. A továbbiakban ezért azt mutatom be részletesebben, melyek a tárgyalat jelenet azon tulajdonságai, amelyek olyan nagyfokú hasonlóságot mutatnak egy bírósági tárgyalással, hogy a jelenet tárgyalásként is felfogható.

Az eljárás helyszíne – a szerzői instrukció szerint – a királyi udvar, a *curia regis*: „Harsonaszó. – Jön egy udvaronc és egy párnán kis koronát hoz, utána Lear, Cornwall herceg, Albany herceg, Goneril, Regan, Cordelia, kísérők.”¹⁸ A legenda

¹⁸ Az 1608-as kvartó és az 1623-as fólió kiadás egyezik, amennyiben azokban egyaránt szerepel a harsonaszóra és a széles kíséretre való utalás. Eltérés, hogy a korona behozatalára való utalás csak a korábbi, az 1608-as kiadásban szerepel, lásd: Internet Shakespeare Editions, <https://internet-shakespeare.uvic.ca/>. Az előbbi, bővebb szövegváltozatot veszi fordításához alapul Nádasdy Ádám az általam idézett magyar szövegkiadásban is, SHAKESPEARE (15. lj.) 142.

szerint Lear király Róma alapításával nagyjából egy időben élt, alakja azonban először Geoffrey of Monmouth XII. századi *Historia regum Britanniae* című középkori regényes krónikájában tűnik fel. Később Lear története szerepel a Holinshed-krónikaként ismert 1577-es *Chronicles of England, Scotland, and Wales* című munkában is, amely utóbbi műből Shakespeare a szereplőket és a cselekmény ötletét is merítette.¹⁹ Lear és udvarának szerepe tehát a régmúlt történelmi korok, de legalábbis a történet lejegyzésével egyidős feudális államszervezet felépülése alapján képzelhető el. A római *curia* (*co-viria* „férfiak egyesülése”) is eredetileg a római állam szerveződésének egyik legősibb egysége volt, tükrözve azt a felfogást, hogy az állami szuverenitást a polgárok összessége testesíti meg.²⁰ Későbbi korokban a *curiales* elnevezés a megbecsült városi tanácsstagokat jelölte.²¹ A *curia* szóhoz tehát a történelmi előzményeknek köszönhetően társul a fennhatóságra, hatalomgyakorlásra utaló jelentés. Ami a király személyét illeti, a feudális korban ő a legfőbb és legteljesebb hatalom birtokosa és megtestesítője, egyben a legfőbb bíró. A feudális kor kezdetén a központi bíraskodás „nem jelentett egyebet, mint a király törvényosztását udvarában.”²² Később az országos méltóságok elhagyták a királyi *curiát* és saját *curiájukban* ítéleztek.²³ Az általános feudális jellemzők mellett a darabban szorosabb kulturális kapcsolatot mutató angol államszervezetben is a középkori *Curia Regis*, a király udvara, egyfajta utazó bíróságként fontos ítélkezési funkciót töltött be.²⁴ A *curia* tehát mint hely és személyek összessége is szoros összekapcsolódást mutat a közhatalmi, így ítélkezési funkciókkal, amelyet az is tükröz, hogy nevét (vagy annak „udvar”-kénti fordítását) tovább örököltette a későbbi történelmi korok törvénykezési szerveinek is.

Burgund, Cornwall, Albany, Kent és Gloster „a darab társadalmi-politikai térképét megrajzoló rangjelző földrajzi személynevek”²⁵, és Lear birodalmát, az angol királyságot jelentik meg, „képezik le”. A jelenetben tehát nemcsak a királyságot megtestesítő uralkodó²⁶, hanem rajta kívül kísérői is a *res publica* megtestesítőként jelennek meg. Emellett az eljárásban a legfőbb közjogi hatalommal felruházott, felkent uralkodó, a királyi udvarhoz tartozó méltóságok nyilvánossága előtt a király-

¹⁹ FÖLDVÁRY Kinga: „Nemzeti identitás, nemzeti történelem, A Tudor-kori krónikák” in BÉNYEI Tamás – KÁLLAY Géza (főszerk.): *Az angol irodalom története. A kor újkor* (Budapest: Kijárat 2020) 24–27., 26–27.

²⁰ FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 1996) 18.

²¹ FÖLDI–HAMZA (20. l.) 220.

²² BELIZNAY Kinga – MEZEY Barna: „A feudális állam szervei” in MEZEY Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet* (Budapest: Osiris 1998) 161.

²³ BELIZNAY–MEZEY (21. l.) 116.

²⁴ Sir John BAKER: *An Introduction to English Legal History* in Uő: (Oxford: OUP 2019 [2002]) 20–21. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198812609.001.0001>.

²⁵ GELLÉRT Marcell: „A legdúsabb tartomány: Tér-kép a Lear királyról kereszt-metszetben” in PIKLI Natália (szerk.): *Kinek tetszel milyen hitet: Ünnepi kötet Géher István 70. születésnapjára* (Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Anglisztika Tanszék, 2010) 183–199., 185.

²⁶ A középkorban és a kora újkorban a király a saját, teljes hatalommal felruházott uralkodói személyen túl egyben a királyság, az államiság megtestesítője is. Lásd Ernst H. KANTOROWICZ: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* (Princeton University Press 1985) <https://doi.org/10.2307/j.ctvcvssz1c>.

ság a királyi tisztség és hatalom, valamint a birodalom sorsa felől rendelkezik, így tehát a kapcsolódó cselekmény is a *res publica* felosztása. A jelenet Shakespeare-korabeli színpadképe minden bizonnyal igen látványos volt. Ha ugyanis az udvari méltóságokat megtettesítő színészek a statiszták közül a szokásoknak megfelelően kellő számú kísérőt is „kaptak”, ebben a jelenetben mintegy húsz embernek kellett a színpadon állnia.²⁷ Összességében a jelenet helyszíne, méltóságteljesége és szereplőinek összessége olyan teret alakít ki, amelyhez közhatalmi funkciók gyakorlása kötődik, ahol törvénykezés zajlik.

A nyitójelenet tárgya, egy bírósági eljáráshoz hasonlóan, jogi vonatkozású. Lear szavai ajándékozasként, utódnevezésként, illetve végrendelezésként is értelmezhetők. A trónutódlás közjogi, az öröklés magánjogi kontextust ad a jelenetnek. Érdekes, hogy a fiktív jelenetben a király nem halála esetére rendelkezik az országa felosztásáról: abból fakad a dráma legfőbb konfliktusa, hogy Lear már életében átadja a királyi tisztséggel járó feladatokat és birtokait, miközben a címet magát meg akarja tartani: „Csak a rangot, / a »király« címet tartom meg magamnak / a kormányzás, az állam, a bevétel / jó fiaim,²⁸ a tiétek” (1.1. 136–139). Ezzel Lear tulajdonképpen maga választja el a tisztséget, a pusztá címet a tényleges hatalomgyakorlástól, amely kérdésre a Cordeliával szembeni hirtelen, szigorú ítélete kapcsán is utalni fogok még.

Továbbá a nyitójelenetben a szereplők, egy bírósági tárgyaláshoz hasonlóan, kötött eljárási rendben szólnak meg az eljárásban betöltött szerepüknek megfelelően. Ez az eljárási rend még akkor is kötöttnek tekinthető, ha az nem a mai jogi-technikai fogalmaink alapján, törvényben rögzítettek szerint, hanem a király által megszabott módon zajlik. A jelenet egy későbbi pontján egyébként Lear bizalmasa, Kent úgy szólal fel, hogy az uralkodó nem ad neki szót, ezzel is (és mondandója révén is) kivívva a király haragját. A lányoknak a király, azaz a legfőbb bíró, kérdéseire kell válaszolniuk, méghozzá a megadott sorrendben. Lear a beszédek alapján állapítja meg a tényállást (ti. hogy mennyire is szeretik őt lányai).

A beszédre felkért lányok száma meseszerűen három, de a jelenet mégis követi egy kétpólusú, kontradiktórius peres eljárás szerkezetét. A két idősebb lány egy oldalon áll, ugyanis Gonerilnek és Regannek egyaránt az a célja, hogy anyagi-politikai érdekét mindenáron érvényesítse, és meggyőzze a „bíróságot” igazáról. Emellett egyaránt irigykednek Cordeliára, a legkisebb lányra, és nem utolsósorban mindketten elfogadják a Lear által meghatározott eljárási szabályokat, nyelvjátékot. Velük szemben, a másik póluson áll Cordelia, aki hangot ad annak, hogy kételkedik nővérei szándékában, és összességében velük ellentétben az őszinteséget testesíti meg.

A jelenet nyelvezete bírósági retorikához hasonló. A lányok beszédeinek költőisége, képisége, fennkölt stílusa miatt, továbbá amiatt, hogy azok célja a meggyőzés, perbeszégeket idéznek. Ebben a „perben” a felszólaló feleknek beszédükkel kell a bíróságot meggyőzni arról, hogy szeretik a királyt, és érdemesek a királyi cím és birtokok öröklésére. Ebben a helyzetben nemcsak a formalizmus, a külsőség kap fontos

²⁷ MOSELEY (11. lj.) 69.

²⁸ Nádasdy Ádám idevágó fordítói megjegyzése: bár a lányok az örökösök, Lear a hatalom tényleges gyakorlását vejeire ruházza – SHAKESPEARE (15. lj.) 147.

szerepet, hanem a beszédek logikája, nyelvezete, kifejezései is (mint amilyen például a második lány, Regan megszólalásában a *tények* és a *mérték* különválasztása). A Lear által megteremtett versengő helyzet, a beszélők két pólus szerinti rendeződése és a meggyőzés céljával előadott beszédek egy tárgyalótermi beszédhelyzetet és nyelvhasználatot idéznek. Legalább ennyire lényeges az, amire a későbbiekben még visszatérek, hogy a jelenet arról szól, a beszélők mit mondhatnak és mit nem: e tekintetben társadalmi és eljárásbeli szerepük, valamint hatalmi helyzetük, illetve annak hiánya ugyanúgy meghatározó, mint egy tárgyalótermi diskurzusban.

Döntő hasonlóság a nyitójelenet és egy bírósági eljárás között, hogy azok célja egyaránt a döntéshozatal, mégpedig egy mérlegelésen, megfontoláson alapuló olyan döntéshozatal, amely az érintetteknek nézve jogkövetkezményekkel jár. A király a lehetséges utódok megnyilatkozásaihoz fűzi e jogkövetkezményeket: két nagyobbik lánya örököl, Cordeliát azonban kitagadja.

Az eljárásról összességében elmondható, hogy igen formalizált, abban adott helyszínen, nyilvánosság előtt, adott résztvevőknek, adott szerepkörben, adott kérdésre kell válaszolniuk. Az eljárás maga egy ügy kötelező erejű eldöntésére irányul, amely jogkövetkezményekkel jár. A jelenet tehát – annak helyszíne, résztvevői, nyilvánossága, közjogi vonatkozásai, valamint a Lear által teremtett versengő helyzet és a lányok beszédei alapján – bírósági tárgyalásként értelmezhető. Az, hogy e felfogásnak számos követője van, abban is tetten érhető, hogy a Shakespeare-szakirodalom a jelenetre a *love trial scene*, illetve a *trial of love* kifejezésekkel utal, amelynek jelentése a „a szeretet tárgyalásáról szóló jelenet” (benne egy szójátékkal, hiszen az angol *trial* szó próbatételt is jelenthet), de többen kifejezetten hivatkoznak is a jelenet meghatározó jogi kontextusára.²⁹

BESZÉD: JOGI RETORIKA

A két idősebb lány, Goneril és Regan retorikájával már korábban is foglalkozott a szakirodalom, elsősorban a megszólalások retorikai fogásaira és a hízélgés jelenéségére koncentrálván. A retorika kapcsán az irodalomkritikusok kiemelik egyrészt Shakespeare költői génuszát, másrészt rámutatnak a darabnak a korabeli populáris kultúra egyes elemeivel való kapcsolódási pontjaira. Utóbbiakon belül ilyen lényeges korabeli kulturális kapcsolódási pont a koraujkori emblémakönyvekben is gyakran ábrázolt szív és nyelv testrészekhez, mint szimbólumokhoz kapcsolódó populáris értelmezések sora: a szív gyakran az őszinteségre és szeretetre, a nyelv pedig elsősorban a hízélgédő beszédre, törleszkedésre, álságosságra utal.³⁰

²⁹ MOSELEY (11. lj.) 69., KAHN (11. lj.) 1–28., MUDRICZKI (12. lj.) 83., KENNETH J. E. GRAHAM: „»Without the Form of Justice«: Plainness and the Performance of Love in *King Lear*” *Shakespeare Quarterly* 1991/4. 438–461., különösen 442., <https://doi.org/10.2307/2870463>.

³⁰ Lásd pl. a „Flateurs de Court tiennent la pas” emblémát, amely egy udvari hízélgédőt ábrázol, aki a nyelvet tálcán maga előtt, de a szívet háta mögé rejtve viszi: <http://emblematica.grainger.illinois.edu/detail/emblem/E028050>. Forrás: Guillaume DE LA PERRIÈRE: *Théâtre des bons engins* (Paris: Denis Janot 1544), elérhető az *Emblematica Online* honlapon (University of Illinois): <http://emblematica.grainger.illinois.edu/detail/book/FLPa>. Ld. még VINCE Máté: „Tongue Far from Heart”:

A Shakespeare-kutatók körében már szinte közismert alaptételnek számít a megállapítás, hogy Cordelia neve a latin *cor*, *cordis* „szív” szóra utal, ezáltal a szereplő maga az őszinteséget jelképezi. Ugyanakkor ezáltal a hízlegést és álságosságot jelképező „nyelv” terrénumába tartozóként azonosítható a vele szemben álló két nővér. A darabban található szónoki megszólalások vonatkozásában szintén igen fontos összefüggésekre mutatnak rá a koraiújkori angol retorikai szövegeket mint intertextusokat azonosító tanulmányok.³¹

A két idősebb lány beszéde kapcsán nem csupán a szerző költői tehetségének megcsillogtatásáról van szó. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a *Lear* nyitójelenete tárgyalásként értelmezhető, Goneril és Regan „perbeszéde” magáról a jogász hivatásrendről is „beszél”. Hiszen a jelenetben ők azok, akik perbeszédszerű megszólalásaikkal sikeresek és hatékonyak tudnak lenni azért, mert a beszédhelyzet által megkövetelt nyelvet beszélik, és az elvárások szerint szólalnak meg. Korántsem lényegtelen, hogy ehhez álságosság és képmutatás társul. A kora újkori drámákban a bőbeszédűség és a képmutatás gyakran összekapcsolódó tulajdonságokként jelennek meg. Emellett a Shakespeare-korabeli Angliában a jogászokat „trükkös, csalafinta” embereknek tartották, akiknek a „nyelvük, nyelvezetük” volt az egyik legkiismeretlenebb eszközük. Ezt a népszerű diskurzust viszik tovább Shakespeare drámái mellett a korabeli populáris irodalom más művei is. Ezekben a művekben az érthetetlen nyelvet használó és kihasználó jogász képe jellegzetes motívum. Jellegzetes példaként említhető Thomas Wilson 1560-as, *The Arte of Rhetorique* („A retorika művészete”) című munkája. Ebben a szerző arra utal, hogy a „jognak furcsa/idegen nyelve van” („*the Lawe [is] in a straunge tongue...*”).³² Ebben a jogi nyelvről szóló sommás véleményben Wilson valószínűleg nemcsak a jogi nyelv szaknyelviségére, azaz a hétköznapitól eltérő természetére, hanem a ténylegesen „idegen”, azaz elsősorban latin, kifejezések jogi nyelven belüli gyakori használatára utal. Ugyanakkor azáltal, hogy Wilson a „nyelv” angol megfelelőjeként azt a *tongue* szót használja, amely a nyelvre, mint testrésze is utal, felidézi a nyelv ikonográfiáját, amelyben a testrész a hízlegésnek, a képmutató kettős beszédnek a jelképe. Wilson munkája minden bizonnyal népszerű volt, hiszen az első kiadást követő évtizedekben művét többször is újranyomták és kiadták. Angol reneszánsz kori mércével mérve az jelentős példányszámban terjedhetett el és válhatott ismertté. Feltételezhető, hogy amennyire Wilson műve kezdetben maga is a korabeli populáris diskurzusokat tükrözte, később legalább annyira hozzájárult ezek megerősítéséhez.³³

Disguises, Lies and Casuistry in Shakespeare's *Measure for Measure*” in Emma MASON – Nazry BAHRAWI (szerk.): *Reading the Abrahamic Faiths. Rethinking Religion and Literature* (London: Bloomsbury 2015) 143–156., <https://doi.org/10.5040/9781350013582>.

³¹ Részletes elemzést ad a témában: MUDRICZKI (12. l.) 51–86.

³² THOMAS WILSON: *The Arte of Rhetorique 1560*, G.H. MAIR (szerk.): (Oxford: Oxford Clarendon Press 1909) digitális változat: Renaissance Editions, University of Oregon, 1998, <https://core.ac.uk/download/pdf/36679659.pdf>.

³³ Egy másik tanulmányomban rövid áttekintést adok arról, hogy a hétköznap ember számára gyakran érthetetlen nyelven beszélő kora újkori angol jogászok népszerű alakja hogyan jelenik meg a populáris kultúra néhány jellegzetes termékében, köztük Shakespeare műveiben. PETHŐ NÓRA: „Legal Traditions and Popular Legal Myths on the Shakespearean Stage” in BÁNHÁZI Judit Anna et

A *Lear királyban* az idősebb nővérek képmutatását a nézők számára is egyértelműen felismeri Cordelia, hiszen a királyi udvarból elindulva a nővéreitől így búcsúzik: „Én jól tudom, / mik vagytok; de mint testvérhúgotok, / most nem sorolom hibáitokat.” (1.1.271-3). És valóban, amikor a jelenet végére már csak Goneril és Regan marad a színpadon, kettőjük párbeszédéből is világossá válik, hogy apjukat nem szeretik, nem kívánnak gondoskodni róla. Gyönyörű beszédeiket csak a hatalom és a birtokok megszerzése érdekében adták elő, ráadásul már ők is felismerték Lear tévedését, valamint azt, hogy általában rosszul ítéli meg a helyzetet, könnyen befolyásolható és megtéveszthető:

Goneril: Regan, egy csomó dolgot meg kéne beszélünk, ami kettőnket érint. Szerintem apánk még ma elmegy innen. [...] Te is látod, milyen szeszélyes lett öregségére. Ezt már bőségesen volt alkalmunk megfigyelni. Mindig a kishúgunkat szerette legjobban, és teljesen nyilvánvaló, hogy rosszul ítélte meg, amikor most eltaszította. [...] Nagyon kérlek, működjünk együtt. Ha apánk továbbra is ugyanúgy parancsoltat, mint eddig, akkor ebből a hatalomátadásból csak bajunk lehet.

Regan: Gondolkozzunk a dolgon.

Goneril: Tennünk kell valamit, méghozzá sürgősen.
(1.1.285–309)

Goneril és Regan párbeszéde a nyitójelenet perszerúségének újabb aspektusát tárja elénk. A nővérek közötti kiélezett versengés, az érdekelletét mértéke abban is megmutatkozik, hogy a birtokokkal és ranggal megjutalmazott, ezáltal „pernyertesnek” tekinthető két nővér, jóllehet felismeri apja tévedését, nem kel húga védelmére, ahogy az egy elsősorban érzelmek által áthatott, családi körben folytatott beszélgetés keretében elképzelhető lenne. A két idősebb nővér elfogadja a rá osztott formális szerepet,³⁴ és a lehető legtöbbet akarja a helyzetből kihozni: a számukra legkedvezőbb „ítéletre”, nem pedig objektíve igazságos, méltányos, pláne nem a családi kötelezések tekintetével morálisan elfogadható helyzet létrehozására törekszenek. A darab megmutatja, hogyan „váltható készpénzre”, azaz királyi birodalomra és hatalomra a pejoratív értelemben vett retorika.³⁵ Általában a retorikának, és azon belül a jogi retorikának, mint érdekvezérelt beszédnek nem csak a koraiújkori angol populáris kultúrában volt negatív a megítélése: annak társadalmi összefüggéseire a kritikai jogelmélet (*critical legal studies, CLS*) és az abból kinőtt jog és irodalom képviselői is gyakran elmarasztalóan mutatnak rá különböző összefüggésekben. Így például James Boyd White szerint a jogász hivatása egyfajta retorikai tevékenységként is értelmezhető.³⁶

al. (szerk.): *Encounters of the Popular Kind: Traditions and Mythologies. Populáris típusú találkozások: hagyományok és mitológiák* (Budapest: ELTE, Eötvös Kiadó, 2021) 265–275.

³⁴ Samuel Louis GOLDBERG: *An Essay on King Lear* (London, New York: Cambridge University Press 1974) 19.

³⁵ John KERRIGAN: „Benefits and bonds: *King Lear* and *Timon of Athens*” in Uő: *Shakespeare’s Binding Language* (Oxford: Oxford University Press 2016) 336–366., különösen: 349–351., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198757580.003.0013>.

³⁶ James Boyd WHITE: „Foreword” in Uő: *Heracles’ Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law* (Madison, London: The University of Wisconsin Press 1985) ix–xvi, x.

White hangsúlyozottan is különbséget tesz a *peithó*, vagyis a meggyőzés és az őszinte állítások művészete, valamint a *dólosz*, azaz az álnok, csalárd meggyőzési stratégia, trükk között.³⁷ A humanista White mindannyiunkhoz, de leginkább a jogászokhoz és feltehetően a célközönséget képező joghallgatókhoz – talán kissé megmosolyogtatón naivan, de célkitűzésében feltétlenül támogatandó módon – tanító szándékkal intézi a kérdést: figyeljük meg, melyik típusú retorikát alkalmazzuk, hogyan gyakoroljuk a jogi hivatást, és ezáltal milyen közösséget hozunk létre?³⁸

A jog és irodalom mozgalmán belül a jogi retorika – végső soron erkölcstelen módon történő – felhasználása, és azon belül is a retorikának a jogászok szakmai fölényének érzékeltetésére való alkalmazása is éles bírálatok tárgya. Ahogy Nagy Zsolt is összegzően utal rá, a kritikai jogelmélet követőinek „kritikus” tagjai törekedtek „a szakértelem »bálványozásának«, különösen a jogász érvelések privilegizált autonómiájának lerombolására”.³⁹ Richard Weisberg a jogászokat a nyelvi formalizmus megszállottjaiként festi le, akik képtelenek egyenesen kommunikálni és bőbeszédűségükkel elpusztítják az igazi hősöket.⁴⁰ Azért utalok a „jog és irodalom” ezen klasszikus példáira, mert hangsúlyozni szeretném, hogy a jogász hivatás jellemzéséhez mennyire szorosan hozzátartozik a jogi nyelvhasználatnak és a jog nyelvhez való viszonyának kritikája. Ahogyan ebben a tanulmányban bemutatom, a *Lear király* nyitójelenében közvetve a tárgyalótermi retorika és érdek vezérelt beszéd kritikája is megjelenik.

A *Lear király* nyitójelenete azáltal, hogy az érzelmeket teszi meg az eljárás tárgyának, meseszerű. A jelenet annyiban is eltér a „valódi” jogi eljárásoktól, hogy amikor a két idősebb lány apját igyekszik szónoklatával meggyőzni, elsősorban az érzelmekre hatnak. Tekintettel arra, hogy az eljárás tárgya a szeretet, leplezetlenül jelenhet meg a retorikának az érzelmekre fokozottan ható jellege. Goneril és Regan beszéde, érvelése nem tekinthető szigorúan véve jogi-szakmainak vagy racionálisnak. Az ő esetükben az álságosság abból fakad, hogy vallomásuk ellenére valójában nem szeretik apjukat, nem pedig abból, hogy objektív, szakmai érvekkel próbálják leplezni érdekeiket, érzelmeiket.

Az az elvárás, hogy a jogi érvelés legyen racionális és objektív, egyébként a jogi retorikát napjainkban tárgyaló szerzők elemzéseiből is kitűnik. Peter Goodrich például arra utal, hogy a jogi döntéshozatal egyrészt pszichológiai elemeket tartalmaz, másrészt a társadalmi renddel összefüggő megfontolásokat is tükröz, azonban a jogi retorika racionális és módszeres, és ez a racionális megjelenítési mód az ítélet indokolásában fog visszaköszönni.⁴¹ Kaposi Dávid az Eichmann-per kapcsán emeli ki, hogy „[a] tárgyalóterem retorikája [...] az objektivitás retorikája, ott nem-

³⁷ James Boyd WHITE: „Heracles’ Bow: Persuasion and Community in Sophocles’ *Philoctetes*” in uő: *Heracles’ Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law* (Madison, London: The University of Wisconsin Press 1985) 3–27., 6–7.

³⁸ Uo. 26. Vö. H. SZILÁGYI István (3. lj.) 6–7.

³⁹ NAGY Zsolt: „A jogászképzésre vonatkozó modern jogelméletek” *Jogelméleti Szemle* 2004/3.

⁴⁰ Richard H. WEISBERG: *The Failure of the Word: The Protagonist as Lawyer in Modern Fiction* (New Haven: Yale University Press 1984). Vö. H. SZILÁGYI (3. lj.) 6.

⁴¹ Peter GOODRICH: *Legal Discourse. Studies in Linguistics, Rhetoric and Legal Analysis* (New York: Palgrave Macmillan 1987) 122.

igen lehetünk más módon sikeresek”.⁴² Ugyanakkor mivel Goneril és Regan beszéde a racionalitásnak és az objektivitásnak még csak a *látszatát* is nélkülözi, a jelenet *optikája* még különösebbé válik: Lear *elvakítja* a már-már émelyítő, nyelvi túldíszítettség és hízelgés. A közönség pedig Cordeliával – és nem utolsósorban a hűséges Kenttel⁴³ – könnyedén felismerheti Lear tragikus vétségét, a *hamartiót*, amely a *szemünk előtt* megnyilvánuló *hübrisz* (gőg) formájában mutatkozik meg.⁴⁴ Lear ödipuszi *vakságát* „csak a vak nem látja”, ahogyan a közönség számára a darabon belül Lear párhuzamos karakterének tekinthető, másik elvakult apa, Gloster tévedése is hamar felismerhető. A tévedést Gloster tragikus megvakíttatása csak tetézi és teszi még egyértelműbbé.

Goneril és Regan beszédének példája azt tárja elénk, hogy aki „érti” az eljárás nyelvét és a bíróság működését, utóbbit akár tévedésbe is ejtheti. Viselkedésük azt is illusztrálja, hogy aki hajlandó az eljárás által megkövetelt külsőségek szerint megszólalni, az bízhat az eljárás rá nézve kedvező kimenetelében. A darab tanúsága szerint erről szól a perbeszéd és annak retorikai fogásai. Lear két idősebb lánya felismeri, hogy Lear kérdésére feltétlen hűséget mutató alattvalóként kell válaszolniuk.⁴⁵ Nem véletlen, hogy válaszuk valódi retorikai brillírozás: a hatáskeltés érdekében alkalmazzák a túlzást, fokozást, halmozást és ismétlést.

Ezzel a beszélő szándékát leplező nyelvi túldíszítettséggel áll szemben a hol természetes, hol hallgatóg Cordelia őszinte és egyszerű (angolul *plain*) beszéde. Lear így beszél Cordeliáról később a jelenetben: „Ő férjhez mehet / a saját gőgjéhez, ami szerinte / „őszinteség”!... (130–132).⁴⁶ A *plain* kifejezés Shakespeare korában az egyszerűsége, egyértelműsége, őszintesége, természetessége, romlatlanságra, szinte naivitásra utalnak.⁴⁷ A gondolat, hogy az egyszerűség az igazsággal és őszinteség rokon fogalom, számos Tudor- és Stuart-kori írásban, így a költészetben, tudo-

⁴² KAPOSÍ Dávid: „Az emlékezet mint nyelvjáték. Az Eichmann-per diszkurzív megközelítése” 2000, 2004/6. 45–58.

⁴³ Kent alakját az angol moralitásból átvett „Good counsel” („Jótanács”) allegorikus figurájával is gyakran azonosítják.

⁴⁴ Ahogyan Nyuszty Iván is utal rá: „[a] gőg (*hübrisz*) és a vétség (*habartiók*) nemcsak a görög tragédia meghatározó és nélkülözhetetlen elemei, hanem a Shakespeare-tragédiának is.” Lásd: NYUSZTY Iván: „Tétlenség és önazonosság a görög és a Shakespeare-dramában” *Jelenkor* 2005/6. 601–618., 610.

⁴⁵ Megszólalásuk közjogi kontextusban vazallusi hűségesküiként is értelmezhető.

⁴⁶ Az angol eredeti így hangzik: „Let pride, which she calls plainness, marry her.” Vörösmarty Mihály fordításában: „Házasítsa ki / Emezt a dölyf, mit nyíltságnak nevez.” – SHAKESPEARE (15. l.) 613.

⁴⁷ Példa Shakespeare műveiből „I pray thee, understand a plain man in his plain meaning” (*A velencei kalmár* 3.5.52–53) Nádasdy Ádám fordításában: „Kérek, értsd egyszerűen az egyszerű szót” (William Shakespeare: „A velencei kalmár” in *Shakespeare drámák*, III. [ford. Nádasdy Ádám] (Budapest: Magvető 2018) 97. „There are no tricks in plain and simple faith” (*Julius Caesar* 4.2.22). Vörösmarty Mihály fordításában: „A nyílt egyszerű hűség nem ismer áltatást.” in *Shakespeare összes drámái*, III. Tragédiák (Budapest: Európa 1988) 219–321., 291. Egy Jakab-korabeli, jogi témájú angol drámában a jogi tudással áll szemben az „egyszerűség”: „They were al plaine folks, & did not know the lawes.” (Kb. „Mind egyszerű emberek voltak és nem ismerték a törvényeket.”) JOHN DAY: *Lavv-trickes or, VWho vould haue thought it* (London: E. Alde for Richard More 1608; Early English Books Online Text Creation Partnership 2011), <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A19977.0001.001>.

mányos értekezésekben és protestáns prédikációkban is megjelenik.⁴⁸ Cordelia egyszerű, nyílt, sallangmentes beszéde nemcsak formailag áll szemben a két idősebb nővér retorikájával, hanem szellemiségében is, amennyiben a képmutatás helyett az őszinteséget is szimbolizálja. Cordelia tragédiáját az okozza, hogy nem akar a külsőségeknek megfelelően beszélni.⁴⁹ A kora újkori angol diskurzusokkal egybecseng a tulajdonképpen David Mellinkoff 1963-as *The Language of the Law* („A jog nyelve”) című munkájával meginduló *plain language movement* elnevezése, amely a jogi nyelv tiszta világos és közérthető használatát tűzte ki célul, nem utolsósorban az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés gyakorlati érvényesülése érdekében.⁵⁰ Ez az egybecsengés meglátásom szerint nem véletlen, és nem is az angol *plain* szó elsődleges jelentéséből fakadó egybeesés. A szó egyfajta étoszt is jelöl, ahol az egyszerű, érthető beszédmód nyíltsággal párosul. Ez a XVI. században inkább erkölcsi nyíltságot, őszinteséget, a XX. századi mozgalom használatában politikai nyíltságot, a jogi szaknyelv demokratizálását jelöli. Zódi Zsolt utal arra, hogy a jogi nyelv egyszerűségére és közérthetőségére irányuló törekvések a felvilágosodás kora óta jelen vannak,⁵¹ és úgy tűnik, az egyszerű, letisztult nyelv használatának dicsérete ennél korábbra is visszanyúlik, ahogyan azt a *Lear király* szövege is tükrözi. Mellinkoff egyébként a tekintetben is ismétli a jogi nyelvről szóló koraújkori angol diskurzusokat, hogy a jogi nyelvet ugyanúgy kritizálja a francia és latin eredetű kifejezések túlzott használata miatt, ahogy azt a XVI. században az e tanulmányban korábban már említett Thomas Wilson kortársa George Puttenham író, irodalomkritikus tette: „A megengedhetetlen hibák egyike [...] ha beszédünket vagy írásunkat mindenféle idegen szóval tarkítjuk”.⁵²

A *Lear király* nyitójelenetében tehát egy jogi vonatkozású eljárás belüli nyelvhasználat bemutatására és a beszédmód tematizálására kerül sor, méghozzá oly módon, hogy abban konkrétan is felfedezhetők a modernkori „jog és nyelv” mozgalom által megfogalmazott kritikákhoz hasonló gondolatok és diskurzusok, például az egyszerű beszédmód kapcsán. A jelenetben nem arról van szó, hogy Cordelia az eljárást annak nyelvezete miatt ne értené. Ugyanakkor ő, aki nyíltan és egyszerű nyelven kommunikál egy hatalmilag alárendelt helyzetben, kiszolgáltatottá válik, szemben azokkal, akik túldíszített formában és stratégiai eszközként használják a nyelvet. Nem véletlen, hogy a *plain language movement* képviselői is elsősorban eljárási helyzetekre koncentráltak, hiszen a laikusok kiszolgáltatottsága itt a legszembevetőbb. Cordelia érdemi válaszának hiánya emellett rámutat a jogi nyelv egysze-

⁴⁸ GRAHAM (29. lj.) 440.

⁴⁹ GRAHAM (29. lj.) 440.

⁵⁰ Bővebben lásd Mark ADLER: „The Plain Language Movement” in *The Oxford Handbook of Language and Law* (Oxford: OUP 2012), 67–83., <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199572120.013.0006>.

⁵¹ ZÓDI Zsolt: „The limits of plain legal language: understanding the comprehensible style in law” *International Journal of Law in Context* 2019. 15, 246–262., 257., <https://doi.org/10.1017/s1744552319000260>.

⁵² GEORGE PUTTENHAM: „Az angol költészet művészete” [ford. HEGYBÍRÓ Edit] in HORVÁTH Iván (szerk.): *Francia és angol poétikák 1392–1603* (Szeged: József Attila Tudományegyetem 1975) 131–160., 152.

rűsítésére irányuló mozgalmak korlátaira, vagyis arra, hogy a megértés és a magunk megértetése nemcsak a jogi nyelv szókincsén vagy nyelvtanán múlik, hanem legalább annyira pragmatikai szempontokon.⁵³

„NEM-BESZÉD”: A HALLGATÁS LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSEI

Cordelia példáján keresztül elsősorban azt igyekszem bemutatni, milyen szerepet tölthet be a csend, illetve az érdemi válasz hiánya a felvázolt eljárásban, és ez miként gazdagítja a mű értelmezését. A Shakespeare-darabok wittgensteini szempontú elemzése kapcsán a darabról már általában véve is azt írja Kállay Géza: „Shakespeare a *Lear király* első jelenetében nem pusztán megjeleníti a konfliktust, hanem, mivel minden a három leány megszólaltatása körül forog, éppen a jelentést és a hangréteget (a nyelvet, a beszédet, a »halk szótatot«) teszi meg a konfliktus tárgyának.”⁵⁴ „Mintha minden attól függne, hogyan bír szóra, és miképpen jut szóhoz az ember.”⁵⁵ Úgy gondolom, a *Lear király* nyelvi tematikája, a beszéd/nem-beszéd kettőssége ehhez képest is fokozott erővel jelenik meg, mert Lear és lányai nem egyenlő hatalmi helyzetben vannak. További értelmezéseket nyithat, ha az első jelenetet kifejezetten tárgyalásként értelmezzük, ahol Lear lányainak, így többek között Cordeliának az előírt helyen és időben, súlyos érzelmi, jogi és vagyoni következményekkel szembenézve kell megértetniük magukat.

Maga a jogi diszciplína is számos szabályt alkotott már arra az esetre, hogyan értelmezendő, ha egy adott fél hallgat. Ugyanakkor annak a története, hogy a jog miként értelmezi a csendet, a hallgatást, és milyen következményekkel jár a szóbeli megnyilatkozás hiánya, hosszabb és szerteágazóbb annál, hogy itt alaposan ismertetni tudjam. A csend, illetve a hallgatás lehetséges értelmezéseinek teljes körű ismertetése helyett a következő változatos példák felsorolása révén azt kívánom érzékeltetni, hogy a jogtudomány korántsem közömbös a jelenséggel szemben, sőt korokon és jogágakon átívelően foglalkozik a problémával.

A civilisztika területén időrendben az első fontos példaként említhető az Ulpianus római remekjogász alapján megfogalmazott középkori regula, amely az alakszerűtlen (nem formális) ügyleti nyilatkozat egyik fajtájára, a ráutaló magatartásra (*concludens factum*) vonatkozik. E szerint *qui tacit consentire videtur si loqui debuisset ac potuisset* („aki hallgat, belegyezni látszik, ha szólnia kellett volna, vagy nehézség nélkül szólhatott volna”).⁵⁶ A szólni képes fél hallgatásnak ebben az összefüggésben anyagi jogi jelentősége van, hallgatása a másik fél feltételeinek, a körülményeknek stb. az elfogadásaként értelmezendő.

⁵³ Így érvel Zódi Zsolt (51. l.; különösen 249–250.). Zódi elsősorban az írott jogi szövegek értelmezését tárgyalja, de a jelentés és a megértés problematikája ugyanúgy felmerül a jogi beszédhelyetekben is.

⁵⁴ KÁLLAY Géza: „»Mondjuk hát: melyitek szeret leginkább« –: Lear király, Szent Ágoston, Wittgenstein és a semmi” in Uő: *A nyelv határai* (Budapest: Liget 2014) 222–244., 223.

⁵⁵ KÁLLAY (54. l.) 237.

⁵⁶ FÖLDI–HAMZA (20. l.) 461–462.

Szintén a polgári jogi jogágakhoz kapcsolódó, de eljárási vonatkozású példaként említhető napjainkból a felszólalás jogintézménye a magyar és az európai uniós védjegyjogban. A felszólalással, az arra előírt határidőn belül a korábbi védjegy vagy más jog jogosultja léphet fel a védjegybejelentővel szemben. Követelheti, hogy az oltalomban részesíteni kívánt megjelölés bejelentését a felszólaló korábbi jogaira tekintettel utasítsák el. A felszólalás elsősorban a védjegybejelentésnek a felszólalásban megjelölt viszonylagos kizáró ok tekintetében történő érdemi vizsgálatát vonja maga után.⁵⁷ A felszólalás hiánya, azaz a korábbi jogok jogosultjának hallgatása azt jelentheti, hogy nem kifogásolja a későbbi védjegybejelentést: a bejelentett megjelölést nem tartja a saját védjegyével összetéveszhetőnek, és ezáltal saját jogaira nézve sérelmesnek.

A nemzetközi szervezetek eljárásában is gyakran alkalmazzák az ún. csendes eljárást, vagyis a hallgatólagos elfogadás eljárását. Ez a sokszor nagyszámú résztvevővel zajló, bonyolult tárgyalási és döntéshozatali folyamatokkal járó eljárásokban alkalmazott munkamódszer. Lényege, hogy az a fél, amelyik egy adott határidőig nem emel kifogást, nem tesz észrevételt, vagyis hallgat, az ügy értelmezendő, hogy nem ellenzi a szöveg vagy javaslat elfogadását.⁵⁸ Az eljárást alkalmazza többek között az ENSZ,⁵⁹ az Európai Unió,⁶⁰ a NATO⁶¹ és az EBESZ.⁶²

Szintén a hallgatással függ össze a modern amerikai populáris bűnügyi tévésorozatokban is gyakran hallható ún. Miranda-felhívás, amelyben a letartóztatott személyt arról tájékoztatják, hogy „jogában áll hallgatni...”. Ainsworth szerint a hallgatáshoz való jog az amerikai büntető igazságszolgáltatás egyik fő alapelve, amelynek gyökerei egészen a XVII. századi Angliába nyúlnak vissza.⁶³ Az amerikai büntető igazságszolgáltatás jelenkori gyakorlata alapján a hallgatáshoz való jog összefüggésében érdekes konklúziót von le Ainsworth a csend értelmezésével kapcsolatban:

⁵⁷ 1997. évi XI. törvény a védjegyek és a földrajzi árujelzők oltalmáról, 61/B-61/H. § és a Bizottság (EU) 2018/625 felhatalmazáson alapuló rendelete (2018. március 5.) az európai uniós védjegyről szóló (EU) 2017/1001 európai parlamenti és tanácsi rendelet kiegészítéséről, II. cím.

⁵⁸ G. R. BERRIDGE: *Diplomacy: Theory and Practice* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010) 158.

⁵⁹ Lásd például az ENSZ Közgyűlésének 202. március 27-i 74/544 sz. határozatát („Procedure for taking decisions of the General Assembly during the Coronavirus disease 2019 [COVID-19] pandemic”), amelyet szintén „csendes eljárással” fogadtak el: <https://www.un.org/pga/74/2020/03/24/procedure-for-taking-decisions-of-the-general-assembly-during-the-coronavirus-disease-2019-covid-19-pandemic/>.

⁶⁰ Az uniós intézményeken belül lásd például az Európai Unió Tanácsának eljárási szabályzatát, 12. cikk (2) bekezdés.

⁶¹ Egy jellegzetes megfogalmazás egy nyilvánosan is elérhető NATO dokumentumból: „Therefore, unless I hear to the contrary by 18.00 hrs on Tuesday, 20 September 2005 I shall assume that the Council has noted the document on Corporate Governance which then will be promulgated.” („Ezért, hacsak 2005. szeptember 20., kedd, 18:00 óráig nem hallok ellenkező véleményt, feltételezem, hogy a Tanács tudomásul vette a testületi irányításról szóló dokumentumot, amely ezt követően kiadásra kerül”), https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2015_06/20150603_cm-2005-0087.pdf.

⁶² Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet eljárási szabályzata (2006), 1(A) melléklet: „Csendes eljárás alkalmazása az Állandó Tanács és a Biztonsági Együttműködés Fórumának eljárásában”, <https://www.osce.org/files/f/documents/5/0/22775.pdf>.

⁶³ Janet AINSWORTH: „The Meaning of Silence in the Right to Remain Silent” in Peter M. TIERSMA – Lawrence M. SOLAN (szerk.): *The Oxford Handbook of Language and Law* (Oxford, Oxford University Press, 2012) 287– 298., 287.

ha a terhelt (akár egy lehallgatott magán-telefonbeszélgetés során) nem tagadja kifejezetten és egyértelműen a bűncselekmény elkövetését, hátrányára írják a hallgatást, azaz a „csend” beismerésként értelmezhető.⁶⁴ Az önvádra kötelezés tilalma és a vallomástétel megtagadásának joga – a tisztességes eljáráshoz való jog részeként – a magyar büntető-eljárásjognak is nélkülözhetetlen alapeleme.⁶⁵

A hallgatás lehetséges jogi értelmezéséhez szándékosan törekedtem heterogén példákat keresni: a történeti kor tekintetében az ókorból, az újkorból és a jelenkorból, a jogrendszerek tekintetében a *common law* köréből és a kontinentális jogból, a nemzeti és a nemzetközi jogból egyaránt, jogágak tekintetében a civilisztika és a büntetőjog köréből, végül pedig csakúgy az anyagi, mint az eljárási jogból. Az, hogy mi minősül hallgatásnak, és ezt hogyan értékeli a jog, külön tanulmány tárgya. A hallgatáshoz tartozhat, ha valaki nem terjeszt elő bírósági felszólítás ellenére ellenkérelmet, nem tesz eleget a bírósági végzésben foglaltaknak, vagy nem megy el a tárgyalásra. Az érdemi nyilatkozat hiánya különböző szempontok alapján csoportosítható. Például van-e külön címzett felhívás nyilatkozattételre? A nyilatkozattételre felhívott ténylegesen hallgat, vagy úgy nyilatkozik, hogy „nem nyilatkozik”? Csak az ellenvetést, egyet nem értést kell-e közölni? Milyen jogágról van szó? Természetesen a büntető eljárásjognak a terhelt védelme érdekében merőben másként kell megítélnie a hallgatást, bár Ainsworth nyomán a korábban idézett példából láthattuk, hogy az elv nem mindig látszik áttörhetetlennek. Mindenesetre bármennyire rövid is és fragmentált a jelen áttekintés a problémakörrel, az az egyszerű következtetés mindenképpen levonható, hogy a jog abból a feltételezésből indul ki, a csendben maradó fél azért nem vitat valamit, vagy azért nem szólal fel, mert nem áll érdekében (holott ez korántsem biztos, hogy igaz). A hallgatás következménye ezért gyakran bizonyos jogok elvesztésével jár, mint például az igazolás kizárása vagy egy kérelem visszavontnak tekintése.

Azon túl, hogy magának a megszólalásnak a lehetősége politikai-hatalmi kérdés, a kritikai jogelmélet képviselői gyakran utalnak arra is, hogy a jogi eljárásokban részt vevő laikusok a jogi szaknyelvi ismeretek hiánya miatt is a jogászokra vannak utalva. E körben említhető például James Boyd White megközelítése, miszerint az igazságszolgáltatás működése során „fordítani kell a jog nyelvére”. E megközelítés azt is implikálja, hogy a laikus ügyfél történetét a jogi szakembereknek le kell fordítania, ugyanis ennek híján, az ügyfél kiszolgáltatott marad.⁶⁶ A jog nyelvét nem beszélő és kellő szakértelemmel nem rendelkező ügyfélnek tehát *advocatus*-ra van szüksége, aki megfelelően képviseli, helyette beszél. Szintén a jogászok nyelvi közvetítő szerepére utal Tóth Judit, aki a jogi nyelv külön rétegeként említi a jogász és a laikus ügyfél közötti kommunikációt is, „amelyben leginkább a köznyelv és a szaknyelv között található szakadékot kell áthidalni”.⁶⁷

⁶⁴ AINSWORTH (63. lj.) 290–295.

⁶⁵ Ehhez és az alapelv történeti fejlődésének áttekintéséhez lásd BELOVICS Ervin: „Az önvádra kötelezés tilalma és a terhelti vallomástétel megtagadásának joga tanúvallomás megtagadása önvádra kötelezés tilalma” in *Eljárásjogi Szemle*, 2016/1. 10–16.

⁶⁶ James Boyd WHITE: *Justice as Translation* (Chicago: University of Chicago Press 1994).

⁶⁷ Tóth Judit: „Jogi nyelvtörténet” in Tóth Judit (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Tóth Károly címzetes egyetemi tanár 70. születésnapjára* (Szeged: SZTE ÁJTK 2015) 632–646., 634. Lásd még Tóth Judit: *Jogalkotástan. Egyetemi jegyzet* (Szeged: SZTE ÁJTK 2014) 167.

Ez a fajta fordítási tevékenység, mediáció is mint probléma jelenik meg a *Lear királyban*. A jelenet egy későbbi részében Kent a jelentés közvetítése révén, de békéltető törekvéseivel is mediálni igyekszik Cordelia és Lear között, ehhez azonban Lear tévedésére kell rámutatnia. Lear ezt a közvetítést elutasítja, és autoritásának kétségbe vonása miatt megbünteti Kentet is. Jóllehet korábban Lear maga választja el a tisztséget, a pusztá címet a tényleges hatalomtól („Csak a rangot, / a »király« címet tartom meg magamnak”), később mégis Kentet vádolja meg azzal, hogy szava és hatalma közé áll: „Nem tettél hűségesküet, áruló?! / Hogy én az adott szavam visszavonjam, / amit még sose tettem? Te beképzelt! / Odaállsz döntésem és én közém? / Ezt nem tűri el se lelkem, se rangom. / Még van hatalmam” – mondja Lear (1.1.168–171). Vörösmarty Mihály fordításában a cím és hatalom kettéválasztására utaló sor így hangzik: „[...] hatalmunk s végzésünk között / Utunkat álltad[...].”⁶⁸ Pikli Natália utal arra, hogy Learnek ez a gesztusa tulajdonképpen egy karneváli gesztus, egy kísérlet: létezhet-e hatalom annak alapjai nélkül, vagy csak kimondva? Lehet, hogy Kent feleselő udvari bolondként megfosztja Lear szavait a hatalomtól, de ezt valójában először Lear maga tette, amikor átadta a királyi hatalmat. Kent erőtlenné teszi Lear szavait, kétségbe vonja a király szavainak autoritását, ezáltal ugyanazt teszi, mint Cordelia, aki a „Semmi”-jével szintén az autoritás karneváli tagadását valósítja meg, hiszen a hatalom (mind az aktuális, mind a megszerezni áhított hatalom) meghatározza a nyelvet, az ez elleni lázadás a „semmisség”, a tréfa, a játék.⁶⁹ Lear nemcsak a birodalmát, az állam testét osztja fel,⁷⁰ hanem a királyi hatalmat is elemeire bontja, amikor szétválasztja a rangot és a felelősséget. A darab az egész társadalomnak a királyi hatalom elemeire bomlásával előidézett atomizálódásáról, a családi és társadalmi kötelékek megszakadásáról is szól.

A kritikai jogelmélet megközelítését, illetve a „narrativisták” nézeteit a *Lear király* nyitójelenetére alkalmazva megállapítható, hogy az eljárásból mind a materiális javak, mind pedig az érzelmek szintjén is vesztesként kerül ki Cordelia, mert nem sikerült megértetnie magát a legfőbb bíróval, nem akarja „beszélni” a Lear által megszabott nyelvet, nem fogadja el hatalmi alárendelt szerepét.⁷¹ A pejoratív érte-

⁶⁸ William SHAKESPEARE: „Lear király” in *Shakespeare Összes drámái, III. Tragédiák* (Budapest: Európa 1988) 603–742., 615.

⁶⁹ Natália PIKLI: *The Prism of Laughter: Shakespeare's 'very tragical mirth'* (Saarbrücken: VDM Verlag 2009) 124–128.

⁷⁰ KAHN (11. l.) 7., vö. Fritz KERN: *Kingship and Law in the Middle Ages* [ford. S. B. Chrimes] (Oxford: B. Blackwell, 1939).

⁷¹ A diszkrimináció miatti kiszolgáltatottság kapcsán – a számos olvasat között – létezik a darabnak egy szinte magától adódó, feminista olvasata is. Fábíán Annamária kifejezetten a beszéd és a hallgatás motívumaira koncentrálna mutat be különböző Lear király-feldolgozásokat. FÁBÍÁN ANNAMÁRIA: „Silencing the Word and Wording the Unspoken: Changing Interaction of Utterance and Silence in Two Adaptations of Shakespeare's *King Lear*” in Márta PELLÉRDI – Gabriella REUSS (szerk.): *Reverberations of Silence: Silenced Texts, Sub-Texts and Authors in Literature, Language and Translation*, (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2014) 44–61. A „jog és nyelv” körén belül lásd még: Robin LAKOFF: *Language and Woman's Place* (New York: Harper & Row 1975); John M. CONLEY – William M. O'BARR: *Just Words. Law, Language, and Power* (The University of Chicago Press 1998); Jonathan CULPEPER – Merja KYTÖ: „Gender Voices in the Spoken Interaction of the Past: A Pilot Study Based on Early Modern English Trial Proceedings” in Dieter KASTOVSKY – Arthur METTINGER (szerk.): *The History of English in a Social Context* (Berlin: Mouton de Gruyter 2000)

leben vett, azaz külsőségeken alapuló, célhoz kötött, pusztán az érdekek eléréséhez eszköznek tekintett, meggyőzően előadott beszéd ellenpontjaként jelenik meg a jelenetben Cordelia hallgatása, majd elutasító válasza. Azonban nemcsak nővéreinek képmutatóságát utasítja el, hanem az apja által előre megkomponált, nyilvános és rituális eljárást is.

Valójában Cordelia nem egészen hallgat: Lear kérdésére azt a választ adja, hogy: „Semmit.” Kimondott szava egyszerre filozofikusan és humorosan, logikai játékként értelmezhető hallgatásként is, mert ha valaki „semmit” mond, az tulajdonképpen ugyanaz, mintha csendben maradna. Ez a játékoság még inkább megvan az angolban, hiszen a „saying nothing” (amikor valaki nem mond semmit) és a „saying »Nothing«” (amikor valaki azt mondja, hogy „semmi”) kimondva azonosan hangzanak. Magyarul is lehet egy megjegyzés „semmitmondó”, annak ellenére, hogy nagyon is kimondták. Továbbá az ehhez hasonló megnyilatkozások távolról sem ismeretlenek a jog számára sem. Például annak a kimondott mondatnak, hogy „Nem nyilatkozom”, értelme nincs (az önellentmondás miatt), jelentése azonban az adott helyzettől függően többféle is lehet.

Cordelia tehát nem marad csendben, válasza azonban más okok miatt is értelmezhető hallgatásként: egyrészt azért, mert Lear értelmezésében ez tartalmát tekintve nem minősül érdemi válasznak. Másrészt ez a kurta megnyilatkozás a perbeszédet, a túlradó szónoklatot, vagyis a Lear által implicite megkövetelt válaszadási módot formailag sem követi, azaz nem adekvát.⁷² Nemcsak a korai retorika szempontjából, hanem a jog és nyelv szemszögéből sem *megfelelő* Cordelia válasza. Az valójában az eljárás célja szempontjából értékelhetetlen. Solan és Tiersma kifejezésével azt mondhatnánk, Cordelia nem „responsive”⁷³: azaz nemcsak, hogy nem *felel*, nem ad érdemi választ, hanem nem *megfelelő*, vagyis nem készséges, nem segíti elő az eljárást. Cordelia talán azért nem működik együtt, mert nem azonosul sem az eljárás céljával, sem annak módjával, amely a szeretet ünnepélyes kinyilvánítása, erőszakos kimondatása.⁷⁴ Ez utóbbi egyébként politikai vetületében hűségesküdként is értelmezhető.⁷⁵ Cordelia kulcsfontosságú válasza elutasító és kétségbevonhatatlan, és későbbi szavai is provokatívak, amelyek az együttműködés hiányát fejezik ki, az eljárás egészét kérdőjelezzik meg. Ezáltal Cordelia az egész eljárás hiteltelenségéhez járul hozzá, nyíltan kétségbe vonja az uralkodó autoritását.

Ahogy már korábban többen rámutattak, különösen érdekesek Cordelia szavai az adott eljárási helyzetben. Jelentősége van ugyanis annak, hogy Lear hogyan

53–89., <https://doi.org/10.1515/9783110810301.53>.

⁷² Mudriczki Judit az angol korai retorika egyik meghatározó retorikai műve, George Puttenham *The Arte of English Poesie* (1589) alapján azt mutatja be, hogy Cordelia valójában „nem illendően” fejezi ki magát, MUDRICZKI (12. l.) 55–72.

⁷³ Peter M. TIERSMA – Lawrence M. SOLAN: „The Language of Crime” in Peter M. TIERSMA – Lawrence M. SOLAN (szerk.): *The Oxford Handbook of Language and Law* (Oxford, Oxford University Press, 2012) 340–353., 349.

⁷⁴ Amikor Lear nincsen megelégedve Cordelia válaszával, más választ próbál meg kikényszeríteni belőle: „Próbáld megint” (1.1.90), „Más hangot üss meg, mert rosszul járhat sz még!” (1.1.93–94).

⁷⁵ KERRIGAN (35. l.) 349.

fogalmazza meg hozzá a kérdését,⁷⁶ és annak, hogy Cordelia a lányok közül harmadikként, utolsóként szólal meg:

Lear: És most drágaságom
te, legkisebb leányom [...] te mit tudsz mondani,
hogy többet kaphass, mint nővéreid?
Cordelia: Semmit, atyám.
(1.1.82–87)

Ha pusztán a szavak jelentését vesszük alapul, akkor Cordelia valóban „már semmit nem tud mondani, hogy többet kaphasson, mint nővérei”, hiszen Lear addigra már kiosztotta a Gonerilnek és Regannek járó részt a birodalomból, Cordelia pedig utolsóként szólal meg, a rá jutó rész nagyságán, akármit mondana is, nem tudna változtatni. A probléma abból adódik, hogy ha a beszédaktusokat próbáljuk beazonosítani ebben a párbeszédben, akkor valami hasonlót (is) kaphatunk:

Lear: Hízelegj nekem mindenki előtt, hogy szertartásosan átadhassam neked azt az örökséget, amelynek méretét már előzőleg eldöntöttem magamban, és amelynek mérete már amúgysem változtatható meg, mert a nővéreid részét már kiosztottam, te pedig a maradékot kapod. Beszélj!
Cordelia: Ebben én nem veszek részt.

Elsősorban a pragmatikához kötődik a beszédhelyzet szerepének, és annak hangsúlyozása, hogy „tulajdonképpen *többet* vagyunk képesek kifejezni azzal, ami közvetlenül megformálásra kerül, mint ami ténylegesen elhagyja a szánkat”.⁷⁷ A pragmatika tárgya többek között a természetes és a nem természetes jelentés, valamint annak megkülönböztetése, hogy (szemantikailag) mit jelent egy mondat, és mit ért az alatt az adott beszédhelyzetben a beszélő.⁷⁸ Lear kérdése funkcióját tekintve nem kérdés, mert nem információszerezésre irányul. Az egy hétköznapi szituációban kérdés formájában megfogalmazott indirekt kérés lenne,⁷⁹ a jogi eljárásokra jellemző hatalmi aszimmetriából következően azonban felszólítás, parancs. Ennek fényében Lear legkisebb lánya válaszát sem válaszként, hanem ellentmondásként értékeli. Az, hogy Cordelia harmadikként szólal meg, a pragmatika által vizsgált implikátumok (vagy implikaturák) jelentőségét mutatja meg. Az implikátumok révén „a társalgók ki nem mondott gondolatokat is közölni tudnak partnereikkel az együttműködő

⁷⁶ Solan és Tiersma is kiemeli, hogy a kérdés természete kritikus a válasz jelentésének, és egyúttal igazságtartalmának meghatározása szempontjából. Lásd TIERSMA–SOLAN (73. lj.) 350.

⁷⁷ KÁLLAY Géza: „A ládika, a gyűrű és a zálog: a jelentés értelmei A velencei kalmárban” in KÁLLAY Géza: *Nem pusztá tett* (Budapest: Liget 1999) 139–170., 165.

⁷⁸ H. P. GRICE: „Meaning” *The Philosophical Review* 1957/3. 377–388., <https://doi.org/10.2307/2182440>; Stephen C. LEVINSON: *Pragmatics* (Cambridge: Cambridge University Press 1983) 17., <https://doi.org/10.1017/cbo9780511813313>.

⁷⁹ Ilyen indirekt kérés például, ha azt kérdezem: „Ide tudnád adni a sót?”

interakció során.”⁸⁰ Az implikátumok jelentősége a *Lear király* nyitójelenetében többek között abban érhető tetten, hogy mivel Cordeliának nincs valódi mozgásteret válasza révén az eljárást befolyásolni, Lear közvetve azt közli, hogy Cordeliának akár értelmetlenül is, de dicsérnie kell a királyt.

Lear kérdése és Cordelia válasza általában is jól illusztrálja a tárgyalótermi kérdések és válaszok pragmatikai problematikáit. Így például azt, hogy a tárgyalótermi diskurzusoknak központi elemei a kérdések, nem csupán gyakoriságukat tekintve, hanem amiatt is, hogy a diskurzus kontrollálásának eszközeként funkcionálnak.⁸¹ Magát az eljárást is a kérdések és az azokra adott válaszok strukturálják. A tárgyalótermi kérdések, csakúgy, mint Lear kérdése, egyfelől válaszára köteleznek, másfelől leszűkítik a válaszadó mozgásterét a válasz propozicionális tartalma, tehát az adott helyzetben lehetséges jelentések tekintetében.⁸² A történeti jogi pragmatika jellegzetes példája, hogy ha a kora újkorban a terhelt azt mondta, hogy nem tud válaszolni egy kérdésre (ahogyan azt Cordelia teszi), azt a bíróság úgy értelmezte, a terhelt nem akar válaszolni, mert feltételezhetően bűnös.⁸³ Ebből is látszik, hogy a tárgyalóteremben nem ugyanúgy működnek a társalgási és társadalmi maximák, amelyek a hatékony és együttműködésen alapuló kommunikációt tennék lehetővé.⁸⁴ Lear úgy értelmezi, Cordelia a válaszával nemcsak a mennyiség maximáját sérti meg, amikor nem ad elég információt arról, hogy mennyire szereti őt, hanem az udvariasság társadalmi maximáját is.

A kritikai jogelméletnek a jogot társadalmi jelenségként vizsgáló és bíráló követői, valamint a jog és irodalom „narrativistái”, különösen a „jogi történetmesélés” képviselői elsősorban máshol keresik a hallgatás magyarázatát. Gyakran abból indulnak ki, hogy aki – akár egy jogi eljárás keretében – nem szól, azt azért nem teszi, mert a társadalom hatalomtól megfosztott rétegéhez tartozik, vagy legalábbis az adott eljárásban meg van fosztva annak tényleges lehetőségétől, hogy „hangot adjon” véleményének, fel tudjon szólalni saját érdekei védelmében.⁸⁵ Eszerint a jog világában, így a jogi eljárásokban és mindenekelőtt a bíróságokon a hatalom hangját hallani, a gyengék és kiszolgáltatottak pedig hallgatásra vannak ítélve, nincs lehetőségük saját történeteiket elmondani, olykor még megszólalni sem, ahogyan arra a tanulmány elején a „jog és nyelv” kutatások kapcsán is utaltam. A „hang hiánya” tulajdon-

⁸⁰ NEMESI Attila László: „Retorika és pragmatika: az implikátúra fogalmának klasszikus gyökerei” *Magyar Nyelvőr*, 2012/3. 249–272., 251–252. GRICE (78. lj.), LEVINSON (78. lj.) 14., 18. és 97. Az implikátumok jogi kontextusbeli előfordulásáról lásd Andrei MARMOR: „The Pragmatics of Legal Language” *USC Law Legal Studies Paper* No. 08-11, May 2008.

⁸¹ Dawn ARCHER: *Questions and Answers in the English Courtroom (1640–1760)* (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing 2005) 96.

⁸² ARCHER (81. lj.) 31.

⁸³ ARCHER (81. lj.) 242. és 249.

⁸⁴ H. Paul GRICE: „Logic and conversation” in Peter COLE – Jerry L. MORGAN (szerk.): *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (New York: Academic Press 1975) 41–58. Lásd még Kepa KORTA – John PERRY: „Pragmatics” in Edward N. ZALTA (szerk.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2020 Edition).

⁸⁵ H. SZILÁGYI (3. lj.) 13.

képpen egyenlő a hatalom hiányával.⁸⁶ A jog nyelvét nem beszélők hallgatása vagy nem adekvát módon történő megszólalása egyrészt illusztrálja az „autoritás formáinak és a jog viszonyának problematikáját”, de „reflektáltathat a [...] diszkrimináció [különböző] mechanizmusaira is”.⁸⁷ A jogi- és szakpolitikai szövegekben talán emiatt is kedvelt és gyakran használt metafora a „hang”. Így például a bűncselekmények áldozatává vált fogyatékkal élő – tehát többszörösen kiszolgáltatott – személyek büntető-igazságszolgáltatási jogainak érvényesülését törekszik előmozdítani az Európai Bizottság által támogatott projekt a „*Voices for Justice*”.⁸⁸

A kritikai jogelmélet megközelítését követve Cordelia példája a különféle jogi eljárások nyelvi keretével kapcsolatban azt is illusztrálja, a bírósági tárgyalás keretében nincs olyan rendelkezésre álló nyelvjáték, amelyben a tanú, vádlott⁸⁹ stb. úgy tudna megszólalni, hogy ne legyen alárendelt szerepben, illetve őt ne úgy szólítsa fel a bíró szólásra, hogy ezzel egyúttal ne fejezze ki az eljárásban betöltött magasabb rendű szerepét. A darabban ugyan nem kapunk egyértelmű választ arra, hogy egy királylány, aki minden bizonnyal ékesszólásban járatos, miért nem hajlandó valóban ékesen szólni, illetve, ha Cordelia legalább „szeretete tényét” igenis meg tudja fogalmazni, miért nem teszi meg Lear előtt? Erre a válasz minden bizonnyal részben a körülményekben, vagyis az eljárás formalizáltságában és a következő okokban rejlik. Lear az érzelmekről egy érzelemmentes környezetben, a nyilvánosság előtt, egy közjogi fórumon érdeklődik. Ez Cordelia számára sértő, kétségbeejtő, megalázó.⁹⁰ Lear kérdése ugyanis minden kétséget kizáróan túlmutat azon, hogy megállapítsa, mennyire szeretik lányai. Adódik ez abból, hogy a szeretet objektíve nem mérhető, szavakkal pontosan ki nem fejezhető, illetve ha pedig állítja is valaki, hogy valakit szeret, állításának valóságtartalma egy párbeszéd rövid időkeretén belül bizonyosan nem ellenőrizhető. Ami pedig a beszédhelyzet körülményeit illeti, nem adekvát, hogy Lear erre az egész udvar előtt kérdezzen rá. Lear „titkos terve” tehát minden bizonnyal eleve másra irányult, mint a szeretet mértékének felmérése: a tervnek bevallottan része a birodalom felosztása, a királyi szereppel járó terhek és felelősség átadása. A lányokhoz intézett kérdések csak ürügyként szolgáltak, a darab több részlete is arra utal, erősen kétséges, hogy Lear valóban a szeretet mértékétől tette volna függővé a birodalom szétosztását. Lear már előre előkészítette a térképet, megtervezte az eljárást, és Goneril és Regan is előkészítette beszédét.⁹¹ Tulajdonképpen ez a jelenet egy kirakatper, de arra is rámutat, egy ilyen tárgyalás, természeténél fog-

⁸⁶ Marianne CONSTABLE: *Just Silences* (Princeton: Princeton University Press 2005) 8., <https://doi.org/10.1515/9781400826926>.

⁸⁷ A megfogalmazások Nagy Zsolttól származnak, aki Elizabeth Villiers Gemmette jog és irodalommal kapcsolatos kutatásait ismerteti. NAGY (39. l.).

⁸⁸ Information and Communications: Cornerstones of Justice for Victims of Crime with Disability (878604 – InfoComPWDs). JUST-AG-2019 / JUST-JACC-AG-2019, <https://validity.ngo/projects-2/voices-for-justice/>.

⁸⁹ Cordelia eleinte tanúhoz hasonlít, amikor Lear kérdéssel fordul hozzá, majd amikor Lear már számkéri, szerepe inkább egy terheltéhez hasonló. A büntetőeljárásban szintén elképzelhető, hogy a tanúból terhelt lesz és fordítva.

⁹⁰ Vö. KAHN (11. l.) 2.

⁹¹ MOSELEY (11. l.) 71.

va alkalmatlan arra, hogy őszinte megnyilvánulásoknak adjon teret, így egy király sohasem tudhatja, hogy igaz vagy hamis beszédeket hall.⁹²

Nővéreivel ellentétben⁹³ Cordelia nem fogadja el az álságos szerepeket, sem az egész ceremóniát,⁹⁴ természetes, őszinte és igaz. Egyesek Cordelia alakját a középkori moralitásokból örökölt „Igazság” allegorikus alakjával azonosítják.⁹⁵ Mások a Természettel, az erénnyel, az igazságossággal.⁹⁶ Hallgatására lehetséges magyarázat az is, hogy nem is igen mondhatna mást, mint ami ne lenne hamis vagy ne hangozna hamisként.⁹⁷ Mindenesetre Lear nem fürkészi Cordelia válaszában indokait, hanem dühödten kitagadja őt. A király magatartása a jog hallgatáshoz való viszonyát is jelképezheti. Lear ítélete egybecseng például Ainsworth azon megállapításával, miszerint míg a nyelvészek nem vetemednének arra, hogy egy kérdésre feleletként adott hallgatásnak általános jelentést tulajdonítsanak, a jogi doktrína jóval bátrabb.⁹⁸ Ainsworth szerint ez annak köszönhető, hogy a jog a sokkal kevésbé érzékeli, hogy milyen széles is valójában a csend lehetséges értelmezéseinek köre.⁹⁹

Cordelia és Lear párbeszédében is tehát kiemelt jelentősége van a beszédhelyzetnek, és annak, hogy – a szavak szorosabb értelemben vett, nyelvtani jelentésén túl – hogyan értelmezik egymás kérdését, illetve válaszát. A pragmatika oldaláról megközelítve, Kállay Géza már említett *Lear*-elemzését tovább fűzve, mondható, hogy a nyitójelenetnek nemcsak a megszólalás a tárgya, hanem az is, hogy a megszólalásból vagy annak hiányából ki mit hall, illetve mit ért meg. Cordelia Lear kérdését dominanciára épülő, egyoldalú beszélgetésként értelmezi.¹⁰⁰ Ezzel szemben Lear Cordelia illendő válaszában hiányát a hatalma nyilvános megvetéseként. Bár az angol nyelvű szakirodalom a jelentre a *trial* szóval utal, véleményem szerint a pragmatika szemszögéből találó arra az ugyancsak „tárgyalás” jelentésű *hearing* angol kifejezéssel utalni, amely egyúttal „(meg)hallgatást” is jelent (vö. fr. *audition*, szintén „tárgyalás”). A tragikum forrása az, hogy Lear formális meghallgatásra hívja össze lányait, de nem hallja meg, ahogy Cordelia őszintén kinyilvánítja a szeretetét.

A *Lear király* kapcsán Gellért Marcell összegzően fogalmazza meg, hogy „a darab egészére és a főszereplőkre egyaránt jellemző [a] *kettős látás*” és „[a]z egymással szemben álló és egymást kölcsönösen kizáró látásmódok, nézőpontok, helyzetek, érdekek, értékrendek és igazságok disszonáns dialógusa”.¹⁰¹ A dialógus disszonanciája szó szerinti értelemben jelenik meg már rögtön a darab nyitójelenetében: hiszen a dialógus egyszerre publikus és személyes. Az eljárás e kettősége feloldhatatlan

⁹² KAHN (11. l.) 7., 10–12.

⁹³ KAHN (11. l.) 9.

⁹⁴ GOLDBERG (34. l.) 20.

⁹⁵ LÁSD MOSELEY (11. l.) 70.

⁹⁶ JOHN F. DANBY: *Shakespeare's Doctrine of Nature. A Study of King Lear* (London: Faber & Faber 1964 [1949]) 125–126., 138.

⁹⁷ GOLDBERG (34. l.) 21–22.

⁹⁸ AINSWORTH (63. l.) 290.

⁹⁹ AINSWORTH (63. l.) 290.

¹⁰⁰ Ahogy VINNAI írja: a *single-voice discourse* „legfontosabb célja az önkifejezés megvalósítása, nem kerüli a másik beszélővel való konfrontációt, és gyakran figyelmen kívül hagyja a másik fél mondanóját.” VINNAI (1. l.) 100.

¹⁰¹ GELLÉRT (25. l.) 192.

feszültséget okoz. E kettős helyzetből fakad a meg nem értés és a valódi kommunikációra való képtelenség, azaz Lear és Cordelia „disszonáns dialógusa” is.

* * *

Tanulmányomban azt kívántam bemutatni, hogy párhuzam vonható a *Lear király* nyitójelenetének eljárása és egy bírósági tárgyalás között. Amennyiben ezt az analógiát el tudjuk fogadni, a jelenet a jog és nyelv összefüggésének több fontos problémáját képes feltárni. Így például segítségével bemutatatható, hogy a jogászai szaknyelvet és retorikát olyan kritika érte a kora újkorban is, amely hasonlóságokat mutat az elmúlt néhány évtizednek a jogi nyelv egyszerűsítésére törekvő tudományos-társadalmi irányzatok felfogásával. A jelenet központi témája, hogy milyen problémákat vethet fel a hallgatás értelmezése a jogi eljárásokban. Ugyanakkor a shakespeare-i mű néhány sora egyes olyan, a tárgyalótermi pragmatika által gyakran vizsgált jelenségek bemutatására is képes, mint például az implikátumok szerepe a bírói kérdések és terhelti válaszokkal összefüggésben, vagy az, hogy a feltett kérdések hogyan képesek az eljárás kontrollálására és a válaszadási mozgástér szűkítésére.

Abból, hogy a *Lear király* több fontos jogi-nyelvi téma tárgyalását is lehetővé teszi, adódik, hogy a mű jogi oktatás céljára is alkalmazható. Reményeim szerint tanulmányom nemcsak egy jogi-irodalmi oktatás céljára ritkábban alkalmazott drámára irányította rá a figyelmet, hanem közvetve arra is, hogy – az oktatott téma függvényében – érdemes időről időre fontolóra venni a jogi-irodalmi kánon bővítésének lehetőségét is.